

Mogen kiezen is niet genoeg! Municipalistische experimenten vroeger en nu

Roger Jacobs

In de vorige twee nummers van Oikos (nr. 86, 2018/2 en nr. 87, 2018/3) stelden wij de 'sociale ecologie' van de Amerikaanse groene denker Murray Bookchin (1921–2006) voor. Meer dan een halve eeuw geleden reeds plaatste hij de ecologische problematiek binnen een breder maatschappelijk en historisch kader. Deze kritische dimensie van de sociale ecologie koppelde hij aan een reconstructief luik. Dat mondde uit in zijn politieke filosofie van het 'libertaire municipalisme' of – vrij vertaald – het gemeentelijke zelfbestuur. Een einde stellen aan het menselijke parasitisme op de natuur vereist een diepgaande maatschappelijke en politieke decentralisatie op basis van actief burgerschap en politieke participatie. Dit is het derde en laatste deel van de reeks over Bookchin.

In het kielzog van de bankencrisis van 2008 schoten spontaan stedelijke verzetsbewegingen zoals de Amerikaanse Occupybeweging uit de grond die echter even snel weer uitdoofden als dat ze opgeflakkerd waren. Een veel gehoorde diagnose was: ze beschikten niet over een duurzaam politiek alternatief. Sommigen waren van oordeel dat deze lacune opgevuld zou kunnen worden met de politieke theorie van het 'libertaire municipalisme' (LM) ('gemeentelijke zelfbestuur') die door de groene filosoof Murray Bookchin in het laatste kwart van de vorige eeuw werd uitgewerkt. Nochtans werden er ook in die periode reeds diverse pogingen ondernomen om municipalistische initiatieven van de grond te krijgen (o.m. in Burlington (VS), Montréal en Oslo) die echter uitliepen op een politieke sisser. De LM-balans viel toen, globaal bekeken, mager uit. Dat was zeker niet (enkel) te wijten aan de wat missionerende inzet en de onervarenheid van de voortrekkers. Het restauratieve tijdperk van na 1989 (Val van de Muur) leende zich gewoonweg niet voor een paradigmaveranderende politieke theorie die haar mosterd misschien nog te veel haalde uit de omgeslagen bladzijden van de politieke en sociale geschiedenis.

Sinds 2008 is de politieke en ideologische wind zeker wat gekeerd. Er is opnieuw belangstelling ontstaan voor groene en postkapitalistische alternatieven. Maar niet in de vorm van theoretische constructies of Grote Verhalen. De belangstelling gaat in de eerste plaats uit naar lokale en concrete projecten waarin actieve burgers dagdagelijks hun streven naar een andere en betere samenleving kunnen waarmaken. Kritisch analyseren en actie voeren worden niet uitgesloten maar staan niet prioritair. Men wil zelf de handen uit de mouwen steken en samen projecten tot een goed einde brengen, bij voorkeur in samenspraak met de lokale overheid, desnoods zonder haar of in confrontatie met haar. Wie zich afhankelijk opstelt (heeft men oor voor onze boodschap?) loopt het gevaar met een kluitje in het riet gestuurd te worden. Daarom is er nood aan duizend min of meer kleine revoluties die ons in staat stellen voortdurend zelf te denken, te handelen en te experimenteren. Meer globale ideeën (zoals die van het LM)

over een participatieve politiek en/of municipalistische economie kunnen hun plaats hebben in dit tegenoffensief ook al hebben ze een meer theoretische en historische achtergrond. Zij fungeren echter vooral als ideologische inspiratiebron die actieve burgers de kracht kan geven om vol te houden zonder dat die kracht zich rechtstreeks hoeft te vertalen in een eenduidige veranderingsstrategie.

Inspiratie kan ook opgedaan worden door zich te verdiepen in municipalistische experimenten uit het verleden en het heden waarvan wij er in dit artikel een beperkt aantal onder de loep zullen nemen.

‘Gemeentelijk socialisme’ of ‘possibilisme’

Op het einde van de 19de eeuw, toen er zich reeds enkele lokale socialistische bolwerken in Europese steden hadden ontwikkeld zonder dat er sprake was van een doorbraak op nationaal niveau, gingen er stemmen op voor een ‘socialistisch municipalisme’. Voortrekkers van die stroming beschouwden de gemeenten als mogelijke spil van een ‘rode’ transitie zolang de socialistische beweging electoraal te zwak stond om mee te dingen naar de nationale staatsmacht. Niet enkel pragmatisme, maar ook ideologie speelde een rol in dit centraal stellen van de gemeentelijke schaal. De belangrijkste municipalistische ideologen waren in hun jonge jaren volgelingen geweest van Proudhon en Bakoenin en zouden, ook na hun breuk met het anarchistische ideeën-goed, een voorkeur blijven vertonen voor een ‘socialisme van onderop’ wat hen meestal niet in dank werd afgenomen door hun ‘orthodoxe’ marxistische partijgenoten. Hun ideeën vonden een grote weerklank in Engeland, Duitsland, Oostenrijk en België. Maar vooral in Franse socialistische kringen zouden de municipalistische ideeën tot in de zeventiger jaren van vorige eeuw blijven floreren¹.

De theoretische grondlegger van dat municipalisme was een Belg, de geboren Oostendenaar Cesar De Paepe (1841–1890). Hij zou op latere leeftijd bekend worden als armendokter in de Brusselse arbeiderswijken en grondlegger van de seculiere gezondheidszorg, maar in zijn jonge jaren was hij tevens een strijdgenoot van Bakoenin, de anarchistische peetvader en tegenstrever van Karl Marx in de Eerste Internationale². Tijdens het zevende congres van de Eerste Internationale (1874), dat doorging in Brussel, hield De Paepe een opmerkelijke toespraak onder de titel ‘Des services publics’ waarin hij een taakverdeling binnen de toekomstige socialistische overheid voorstelde die het anarchistische standpunt (decentralisatie) poogde te verzoenen met het marxistische (centralisatie)³. De onderdrukkende functies van het staatsapparaat wilde hij onderbrengen bij de volksnabije gemeentelijke overheid die ook het politiek bestuur zou waarnemen (in confederale verbanden met buurtgemeenten): daarmee kwam De Paepe tegemoet aan de anti-statelijke reflexen van de anarchistische fractie binnen de Internationale. Tegelijkertijd transformeert hij de centrale staat tot een economisch agentschap dat moet zorgen voor een rationeel beheer van productie en distributie — aldus tegemoetkomend aan het eisenpakket van de marxistisch geïnspireerde fractie.

De Paepes municipalistische ideeën zouden blijvende indruk maken op de Brusselse pragmatische socialist Louis Bertrand (1856-1943), schrijver van onder meer een biografie van De Paepe én van de brochure ‘Le socialisme communal’ (1890). Hij voegde de daad bij het woord toen hij in 1896, in een coalitiebestuur met progressieve liberalen,

scheper van financiën werd van de snel groeiende Brusselse deelgemeente Schaarbeek⁴. Zijn pragmatisme indachtig zette hij zich in voor de economische en maatschappelijke dienstverlening aan de werkende bevolking met dien verstande dat hij De Paepes politieke decentralisatievoorstellen — die alleen maar tot conflicten met het centraal gezag konden leiden — stilletjes in de vergeethoek deed belanden. Niettemin kon hij een indrukwekkend palmares van verwezenlijkingen voorleggen die opzien baarden tot in het buitenland toe. Dank zij hem kwam er een arbeidsbemiddeling ('arbeidsbeurs'), een beter statuut voor de gemeentearbeiders en een koppeling van gemeentelijke uitbestedingen aan sociale criteria (geen kinderarbeid, minimumloon, maximale werkduur). Er werden prestigieuze middelbare scholen voor de volksjeugd gebouwd, een bejaardenhuis, een ziekenhuis en een zwembad annex badhuis. Een belangrijke gemeentelijke maatschappij voor goedkope en gerieflijke woningen (met lopend water en centrale verwarming!) die bijna .1500 huizen beheerde, zag het levenslicht. Ook had hij de hand in de geplande urbane ontsluiting van het landelijk grondgebied van de stad, nodig om de snelle bevolkingsgroei — van 50.000 in 1890 tot 122.000 in 1930 — in goede banen te leiden. Het mooie Josaphatpark, aangelegd op een onteigend terrein, fungeerde als groene long die het oude met het nieuwe Schaarbeek verbond.

Via Franse geestesgenoten vond het municipalistische ideeëngoed van De Paepe ook ingang in Frankrijk. Dat was in de eerste plaats het werk van Paul Brousse (1844—1912), eveneens een ex-anarchist en communard, die naam zou maken als grondlegger van de 'possibilistische' stroming binnen het Franse socialisme⁵. 'Possibilisme' — politiek van het mogelijke — contrasteerde hij met de holle revolutionaire fraseologie waaraan hij zichzelf in zijn jeugd meer dan genoeg schuldig had gemaakt. De vraag die vroeger als splijtzwam tussen anarchisten en marxisten had gefungeerd: 'Moet de staat vernietigd of voor eigen doeleinden gebruikt worden?' herformuleerde hij tot: 'Welk segment van de staatsmacht krijgen we het vlotst in handen?'. Het antwoord luidde: het lokale bestuur. Brousse beweerde niet dat het gemeentelijke socialisme een antwoord kon bieden op alle politieke problemen maar het zou in ieder geval een einde stellen aan het verlamme wachten op de revolutionaire machtswisseling ('Le grand Soir') waartoe de marxistische geïnspireerde geschiedenisopvatting aanleiding gaf. En het zou de arbeidersklasse confronteren met de realiteit van de macht waardoor ze nuttige beleidservaring zou kunnen opdoen. Reeds in het hier en nu — in de barsten van de bestaande maatschappij — kon gewerkt worden aan de uitbouw van de maatschappelijke instellingen van de toekomst! Net zoals Louis Bertrand in Schaarbeek zou Paul Brousse de daad bij het woord voegen en van 1887 tot 1905 zeten in de Parijse gemeenteraad.

Zijn de Franse socialisten erin geslaagd een eigen model van lokaal bestuur te ontwikkelen? De verdeeldheid van de Franse linkerzijde — socialisten rivaliseerden o.m. met communisten — had tot gevolg dat de socialistische partij SFIO tijdens het Interbellum relatief zwak stond op lokaal niveau. In 1935 bestuurde zij slechts 1300 van de 38 000 toenmalige gemeenten wat enigszins gecompenseerd werd door haar bestuursmacht in enkele grote steden zoals Marseille, Bordeaux, Straatsburg, Lille en Toulouse⁶. Daarbij kregen haar lokale bestuurders te maken met allerlei administratieve en budgettaire beperkingen. Binnen het sterke gecentraliseerde — 'jacobijnse' — Franse staatsbestel werd de gemeente gereduceerd tot het toepassingsgebied van de nationale besluitvorming. Ook de gemeentelijke financiering werd krap gehouden. Een gemeente die haar bevoegdheden overschreed, kon onder de voogdij van de prefect gesteld worden. Het

vereiste dus heel wat administratief en financieel kunst – en vliegwerk van de socialistische bestuurders om van hun gemeenten laboratoria van sociale experimentatie te maken. Zo sloten ze ‘productieve leningen’ af die geïnvesteerd werden in infrastructurele projecten (scholen, huisvesting, ziekenhuizen, enzovoort) waarvan de opbrengsten gebruikt werden om de leningen af te betalen. Ook werden er speciale uitgavenposten begroot met het oog op de behoeften van de meest kwetsbare bevolkingscategorieën (het groeiende aantal werklozen als gevolg van de wereldcrisis van de dertiger jaren, maar ook de bejaarden en de invaliden). Daardoor profileerden ze zich ten opzichte van de conservatieve gemeentebesturen die als ‘goede huisvaders’ de knip op de beurs hielden en die hun socialistische tegenstanders betichtten van verspilzucht. Die profileringsdrang deemsterde weg in de naoorlogse periode toen de vernieuwde socialistische partij bestuurders leverde in 30 procent van de grotere Franse gemeenten, maar meestal in coalitie met andere linkse of rechtse centrumpartijen. Dat werd nog versterkt door de teloorgang van het socialistische militantisme dat geleidelijk aan plaats maakte voor een zakelijk cliëntisme.

Het ‘municipalisme’ zoals dat door de socialisten op het einde van de 19de eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw in praktijk werd gebracht had zeker niet als prioritaire doelstelling de burger (of in het socialistische jargon: ‘de arbeider’) nauwer bij het bestuur van zijn/haar gemeente te betrekken. Van burgerparticipatie is er geen sprake: het was een socialisme ‘voor’ maar nauwelijks ‘met’ en al helemaal niet ‘door’ de arbeiders. Men kan daar begrip voor opbrengen: de meerderheid van de werkende bevolking die te lijden had onder schaarste, onderdrukking, uitbuiting, gebrek aan kennis en vernederende bejegening verkoos eerder het ‘brood voor allen’ dan het ‘recht voor allen’⁷. Maatschappelijke en sociale dienstverlening werden urgenter geacht dan actief burgerschap. Daarenboven bleven ook veel vooruitstrevende milieuschatplichtig aan de overgeleverde hiërarchische standenmaatschappij, waarbij niet langer (overgeërfde) rijkdom maar wel verworven ‘kennis’ als selectie criterium gold. Niet voor niets werd de sociale en economische leer van Karl Marx als een ‘wetenschappelijk’ socialisme omschreven, een kritisch wapen in handen van (hoog)geschoolden en politiek gevormde beroepsrevolutionairen⁸. Zo mag het ons dan ook niet verwonderen dat Louis Bertrand een van de weinige oprichters van de Belgische Werklieden Partij (1885) was van authentieke arbeidersorigine, die zijn kennis en competenties niet op de schoolbanken maar wel in syndicale en coöperatieve organisaties had opgedaan.

Bovendien staat het vast dat bij de meeste gezaghebbende socialistische partijen de strategische keuze voor het ‘municipalisme’ ingegeven werd door de omstandigheden en niet door principes (zoals bij De Paepe nog wel het geval was). Het was eerder een ‘zwakgebod’ dat kon fungeren als een opstapje naar de nationale staatsmacht. Verovering van de staatsmacht bleef het nec plus ultra van de socialistische leer. De historica Els De Witte schrijft daarover: ‘Het municipalisme vormde een belangrijk onderdeel in de socialistische strategie: in afwachting van de doorbraak op parlementair vlak, wilde men het socialistische programma in de steden en gemeenten reeds verwezenlijken en deze centra tegelijkertijd inschakelen in de strijd tegen de bourgeoisie meerderheid van de centrale staat’⁹.

'Groen municipalisme'

Wat gold voor de socialisten in de vorige eeuw gold eveneens voor de politieke ecologisten bij de aanvang van de nieuwe eeuw: meestal te zwak of te weinig 'mainstream' om als coalitiepartner in het nationale bestuur te kunnen fungeren concentreert men zich op lokale besturen. De maatschappelijke en politieke context is ondertussen echter drastisch veranderd. De globalisering heeft niet enkel geleid tot de-industrialisering, maar ook tot relativering van de staat als centrale spil van de maatschappelijke orde-

ning. Enerzijds is de staat te ver verwijderd van lokale territoria om efficiënte en gepaste maatregelen te treffen, anderzijds is die staat ook gedegradeerd tot ondergeschikte speler van internationale instellingen en van een ongrijpbare economische en financiële oligarchie.

De globalisering heeft niet enkel geleid tot de-industrialisering, maar ook tot relativering van de staat als centrale spil van de maatschappelijke ordening.

De Franse auteur Marcel Rivat deed recentelijk een onderzoek naar het maatschappelijke transformatievermogen van huidige groene of progressieve gemeenten¹⁰. Dat grote steden (zoals Grenoble: vroeger een rood, nu een groen-rood bastion) en metropolen zoals Parijs hun steen(tje) kunnen bijdragen tot de groene maatschappelijk transitie is niet verbazingwekkend, minder evident is het groen-dynamische potentieel van kleinere gemeenten. Als voorbeeld schetst Rivat ons een beeld van Loos-en-Gohelle (ongeveer 7000 inwoners), een arme mijn gemeente kort bij de stad Lens in het departement Nord-Pas-de-Calais.

De laatste mijn van Loos-en-Gohelle sloot in 1986 en liet een ontheemde bevolking achter die vastzat in een vernield landschap (met talloze grondverzakkingen, vervuilde mijn terreinen en verontreinigd grondwater) en uitgeleefde arbeiderscités (bijna 40% van de huizen in Loos dateerden van voor de Eerste Wereldoorlog). Maar het ergste van al was de maatschappelijke degradatie van de 'bloem' van de arbeidersklasse tot een gemarginaliseerde onderklasse van 'overtolligen' die van de weeromstuit hun heil zouden gaan zoeken bij het racistische Front National¹¹.

Toch past de gemeente Loos-en-Gohelle niet helemaal in dit mistroostige postmoderne Picardische plaatje¹². Wie het centrum van de gemeente bezoekt, treft er geen verlaten en vervallen handelspanen aan zoals in de meeste buurgemeenten wel het geval is. Het plaatselijke bestuur heeft er immers voor gekozen geen handelszone in de centrumrand toe te laten ter bescherming van de plaatselijke winkeliers en van de resterende landbouwers. Tevens werd er een groene gordel aangelegd die de verschillende verspreide woonwijken (de vroegere arbeiderscités) via rustige en voor iedereen (fietsers, voetgangers) toegankelijke wegen verbindt met de handelszaken in het centrum. Dat laatste is belangrijk om isolement en het gevoel van 'aan zijn lot overgelaten te worden' te doorbreken. Het gemeentebestuur besliste tevens om de oude mijn gebouwen en schachttorens niet te ontmantelen omdat ze mee de identiteit van de bewoners en hun streek bepalen. De gedachte daarachter was dat het verwijderen van de historische en culturele wortels van een gemeenschap haar veerkracht zou breken. Daarom ook zette het bestuur zich ook — met succes — in om het volledige mijnbekken te laten erkennen als Unesco-Werelderfgoed.

Deze niet-evidente keuze voor een ecologische toekomst is in de eerste plaats het werk van de groene burgemeester Jean-François Caron die sinds 2001 reeds aan zijn derde ambtsperiode toe is. Dat zijn groene aanpak vruchten afwerpt in een door de de-industrialisering zwaar getroffen regio verklaart hij door de manier waarop hij de ecologische kwestie heeft geïntroduceerd: ‘participatief’ met medewerking van de bevolking zelf en ‘sociaal’ door in te spelen op de specifieke noden van de bevolking.

Caron en zijn gemeentebestuur gaan ervan uit dat participatie zowel ten goede komt aan de gemeente als aan de burger. Door de inwoners te laten participeren in debatten, het formuleren van adviezen en de besluitvorming krijgen een aantal onder hen — steuntrekkers, gepensioneerden, invaliden, precairen — als gemeentelijke actoren terug de waardering en erkenning die hen als tweederangsburgers binnen de nationale context wordt onthouden. Hen in het lokale politieke proces betrekken is hen weer opnemen in een voor het overige zeer uitsluitende samenleving. Hoe is men daarbij te werk gegaan?

Dat zijn groene aanpak vruchten afwerpt in een door de de-industrialisering zwaar getroffen regio verklaart hij door de manier waarop hij de ecologische kwestie heeft geïntroduceerd: ‘participatief’ met medewerking van de bevolking zelf en ‘sociaal’ door in te spelen op de specifieke noden van de bevolking.

Het streven naar gemeentelijke participatie wordt systematisch aangepakt en niet overgelaten aan de goodwill van de burgemeester of de raadsleden. De hele bevolking wordt regelmatig uitgenodigd om deel te nemen aan gemeentelijke projecten die een brede waaier van thema’s kunnen omvatten (jeugd, leefmilieu, verkeersveiligheid, specifieke wijkprojecten, ...). Actief geïnteresseerden worden opgenomen in een opstartcomité (‘comité de pilotage’) dat het algemene kader van het thematische project schetst (bv. nieuwe toegangsweg tot het recyclagepark) waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen aspecten die wettelijk vast liggen (bijvoorbeeld: de breedte van die weg) en aspecten waarover de burgers kunnen beslissen (bijvoorbeeld: kiezen we voor een afgezonderd fietspad of voor meer parkeerplaatsen?). De uitwerking gebeurt in drie fases: ten eerste informatieverstrekking over de mogelijke invullingen van het project, vooral bedoeld voor de leden van het opstartcomité; ten tweede een openbare consultatieronde waarbij gepeild wordt naar de meningen van de inwoners; ten derde de definitieve besluitvorming waarbij gekozen wordt voor een specifiek alternatief op basis van een tegensprekelijk debat. Gedurende de hele procedure is er een sleutelrol weggelegd voor de mensen van het opstartcomité die zullen fungeren als permanente aanspreekpunten voor de bewoners van hun eigen wijk.

Burgemeester Caron vergelijkt zichzelf graag met een trainer — speler van een grote voetbalploeg bestaande uit de 29 gemeenteraadsleden, de verschillende gemeentelijke diensten en de 7.000 inwoners. Hij probeert een samenspel tot stand te brengen waarbij elke actor zijn eigen rol kan spelen. Mooi citaat:

‘Mijn taak is processen op gang te brengen die de burgers de gelegenheid bieden om zich in te zetten’¹³.

Het gemeentebestuur van Loos-en-Gohelle kiest ook voor een groene transitie met dien verstande dat de ecologische kwestie niet wordt losgekoppeld van de sociale

kwestie. Om te vermijden dat Jan Modaal in Loos het groene verhaal als een politieke hype van de geschoolde middenklasse zou opvatten wordt de sociale component van de groene heroriëntering in de verf gezet.

De hoogtechnologische ecologische spitsbedrijven die zich op de oude mijnterreinen van Loos gevestigd hebben bieden helaas geen soelaas voor de grotendeels laaggeschoolde werkzoekenden van Loos. Deze laatsten verwachten hun heil — in de lijn van een afgesloten verleden — van investeringen van grootschalige maak-industrieën die de gemeente zou moeten aantrekken. De bestuurders vertalen deze vraag in een zoektocht naar toekomstgerichte, ecologisch innoverende en lokaal verankerde bedrijven. Zo wordt veel hoop gesteld op het opleidingscentrum voor bouwvakkers gespecialiseerd in ecologische renovatie en nieuwbouw dat gevestigd is op een Loose mijnterril. In een oude ingenieurswoning wordt er geëxperimenteerd met biologisch isolatiemateriaal en de effecten ervan op zomerse en winterse temperaturen. Verder worden ook enkele aftandse mijnwerkerswoningen onder handen genomen om de economische haalbaarheid van de nieuwe technieken te evalueren. Het is de bedoeling dat er jaarlijks 350 jongeren opgeleid worden waarbij twee vliegen in één klap geslagen zouden worden: het creëren van duurzame tewerkstelling én energiefacturen betaalbaar houden via de ecologische renovatie van het verouderde woningenbestand en nieuwbouw op basis van de 'écoconception'.

Loos-en-Gohelle heeft een gemeentebestuur dat geleid wordt door een charismatische burgemeester met een visie. Die visie komt erop neer de lokale gemeenschap een tweede, uitgesproken groen leven in te blazen op basis van een culturele verwerking van het verleden. Tot nog toe is de meerderheid van de bevolking hem daarin gevolgd. Anderzijds kan niet ontkend worden dat een volkse gemeente als Loos die kiest voor

het breken met BAU ('business as usual') eerder een uitzondering is op de regel. Die uitzondering werd mogelijk gemaakt door een paar specifieke factoren. Enerzijds was vader Caron in het verleden jarenlang socialistische burgemeester van Loos, waardoor de overname van het burgemeesterslint door de 'groene' zoon Jean-François met een beetje slechte wil als passend binnen een paternalistische traditie kan worden gezien. Anderzijds beschikte de zoon dan weer over cha-

risma (waardoor nieuwe mensen aangetrokken werden) in combinatie met politiek talent waarmee concrete resultaten konden worden verkregen. Dat maakt van Loos-en-Gohelle tegelijk een aantrekkelijk maar ook een moeilijk reproduceerbaar politiek model omdat het waarschijnlijk staat of valt met de figuur van burgemeester Caron. Tegelijk maakt deze zwakte duidelijk hoe belangrijk het is dat 'dynamische' burgemeesters en gemeentebesturen alles in het werk stellen om burgerbewegingen te betrekken in hun beleidsvisie en de uitvoering van dat beleid. Door met burgerbewegingen samen te werken, ze te steunen en te versterken kan er een autonome progressieve dynamiek gecreëerd worden die niet afhangt van de politieke goodwill van een progressieve burgemeester en een min of meer meegaand bestuur en dus ook niet teloor zal gaan bij een eventuele bestuurswisseling.

Door met burgerbewegingen samen te werken, ze te steunen en te versterken kan er een autonome progressieve dynamiek gecreëerd worden die niet afhangt van de politieke goodwill.

Groene municipalisten botsen natuurlijk ook op de institutionele beperkingen waarmee hun socialistische pendanten in het verleden te maken kregen. De inschakeling van de gemeente in ruimere administratieve entiteiten (in Frankrijk zijn dit: de ‘communauté des communes’, de ‘pays’ en ‘la métropole’) compliceert een alternatieve lokale politiek omdat deze entiteiten over het algemeen normaliserend functioneren. De gemeente kan bepaalde projecten slechts doorvoeren na goedkeuring door die ‘hogere’ instanties. Deze blijven echter zweren bij een ongenueanceerd technocratisch tewerkstellingsbeleid: alles wat hier en nu een maximaal aantal werkplaatsen oplevert wordt ondersteund onafgezien van de aard van de activiteiten en van de graad van verankering in het lokale landschap. Toekomstgerichtheid en duurzaamheid hebben geen plaats binnen het kortetermijndenken van een beleid dat stemmenwinst als enig succes criterium hanteert. Opgenomen zijn als laatste schakel in een topdownsysteem betekent dat men vooral moet bezig zijn met het omzeilen van te verwachten obstakels of hopen dat er een oogje toegeknepen zal worden, wat energie verslindend en ontmoedigend werkt. Als tegengewicht voor deze moeizame verticale samenwerking zouden groene bestuurders kracht kunnen putten uit de creatie van horizontale netwerken: samenwerkingen met lokale en regionale burgerbewegingen (cfr. supra) maar ook met buurgemeenten.

Een ander verontrustend knelpunt is het haperende politieke schaafeffect: Loos-en-Gohelle is een ‘groene’ gemeente die echter vlot ‘bruin’ kleurt bij nationale of Europese verkiezingen. Lokaal wordt de ingeslagen groene weg gesteund, maar dat vertaalt zich niet in een gelijkaardige koersbepaling op de hogere schalen. Dat valt onder andere te verklaren door het feit dat de nationale en internationale politieke instellingen geen rekening dienen te houden met lokale ‘goede praktijken’ terwijl omgekeerd er ook heel wat cruciale maatschappelijke kwesties bestaan die de slagkracht van de gemeenten – opgevat als de ondergeschikte bestanddelen van een gecentraliseerd politiek model – overstijgen. Een mogelijke oplossing zou kunnen gezocht worden in Bookchins slogan ‘democratiseer de republiek’: vergroot de bevoegdheden en versterk de gezamenlijke slagkracht van de gemeenten en leg zo het fundament van een participatieve democratie van ‘van onderop’!

Fearless cities in Spanje

Terwijl in Frankrijk (en ongetwijfeld ook op andere plaatsen) moedige burgemeesters en gemeentebesturen een groene pioniersrol vervullen binnen de enge financiële en administratieve grenzen die hen opgelegd worden door het ondergeschikte gemeentestatuut, ontstond er voornamelijk in Spanje een offensieve municipalistische stroming die barsten tracht te forceren in het bestaande staatsbestel. Het is een politieke vernieuwingsbeweging die rechtstreeks voortkwam uit de bankencrisis van 2008 en de daaruit resulterende huisvestings- en tewerkstellingscrisis. Honderdduizenden jonge en oudere Spanjaarden kwamen de straat op en vormden de pleinen in grote en kleinere steden om tot discussiefora die de legitimiteit van het bestaande economische en politieke systeem in vraag stelden. Hieruit ontstond de rebellerende 15-Mei-beweging – ook bekend als ‘Indignados’ – waaruit later de nieuwe politieke partij Podemos zou ontstaan, maar daarnaast tevens een municipalistische beweging. Deze laatste zou bij de lokale verkiezingen in de lente van 2015 de burgemeesterzetels van Spanjes twee grootste steden – Madrid en Barcelona – in de wacht slepen. Dat gebeurde

respectievelijk door de gepensioneerde rechter Manuela Carmena van 'Ahora Madrid' en de door de wol geverfde activiste Ada Colau van 'Barcelona en Comu'. Samen met een aantal klein-linkse en groene bewegingen en partijen namen de rebellerende stromingen het bestuur over van gemeenten en steden die samen ongeveer 20 procent van de Spaanse bevolking vertegenwoordigen¹⁴.

Hoe ziet die nieuwe politiek eruit? Met een soort ethische code (betreffende de verloning van de politieke mandatarissen, de duur van hun mandaat, verbod op cumulatie

...) wil men het rolmodel van de eigen verkozenen benadrukken terwijl prioritair beleidswerk wordt gemaakt van een aantal prangende stedelijke problemen: duurzame mobiliteit, het indijken van toeristische uitwassen, het recht op betaalbare woningen, de actieve ondersteuning en promotie van de *commons* en van een solidaire economie en de feminisering van de politiek¹⁵. De strijd voor de *commons* (o.m. voor de herunicipalisering van water – en energievoorzieningen) en de inspraak

Verkozenen die in instellingen gaan zetelen om ze te veranderen worden na verloop van tijd zelf veranderd door de instellingen. De vraag moet gesteld worden: wie verandert er de andere het meest?

van de bewoners in de besteding van de stedelijke investeringsmiddelen behandel ik apart in de laatste twee paragrafen van dit artikel.

Burgerparticipatie is een uiterst belangrijk aandachtspunt. De municipalisten waren er niet in geïnteresseerd de oude 'gefossiliseerde' elite – gekenmerkt door corruptie en vriendjespolitiek – te vervangen door een andere elite die het oude systeem nieuw leven zou inblazen. Het systeem moet structureel veranderd worden om het opnieuw ten dienste te stellen van het algemeen goed. Dat is echter geen simpele kwestie omdat je een instelling niet kan bezetten zoals je dat wel kan doen met een stadsplein. Verkozenen die in instellingen gaan zetelen om ze te veranderen worden na verloop van tijd zelf veranderd door de instellingen. De vraag moet gesteld worden: wie verandert er de andere het meest?

Gerardo Pisarello, tweede man in het bestuur van Barcelona, schuift als remedie naar voor dat men er niet langer van mag uitgaan dat alleen binnen de gemeenteraad aan politiek wordt gedaan. Hij stelt: 'Het parlement is de plaats waar zich een stukje van de Spaanse politiek afspeelt, maar zeker niet de totaliteit' en 'Men mag niet vergeten dat instellingen slechts bevroren machtsverhoudingen zijn. Die instellingen zijn niet de onze en we moeten erop letten zo te werk te gaan dat we er niet door verslonden worden. Men moet mechanismen installeren die verhinderen om in futloosheid te vervallen. Zodat de politiek niet zou neerkomen op het repetitieve beheer van het bestaande'. Hetzelfde wordt gezegd door Pablo Sota, verkozenen én informaticaspecialist van de burgerbeweging Ahora Madrid:

'In de periode van 15-M luidde één van onze slogans 'Zij vertegenwoordigen ons niet'. Daarmee bekritiseerden we niet zozeer deze of gene verkozenen, Zapatero of de anderen. Het was een aanklacht tegen het vertegenwoordigerssysteem als dusdanig: de politieke elites binnen het huidige parlementaire systeem zullen de belangen van de meerderheid nooit kunnen vertegenwoordigen. Wie 'al luisterend wil besturen' (de slogan van Manuela Carmena) is er zich van bewust dat men de beloofde verandering

niet zal kunnen realiseren zolang men volhardt in de gedachte de belichaming te zijn van de volkswil. Die belichaming is een mythe. Op dezelfde wijze vertegenwoordig ik, als verkozene, evenmin de mening van duizenden personen. We hebben nieuwe manieren nodig die de burgers in staat stellen hun verwachtingen naar ons toe kenbaar te maken¹⁶.

Heel ver in haar solidariteit met bedreigde stadsbewoners gaat het Catalaanse raadslid Gala Pin, lid van 'Barcelona en Comu', die voor haar verkiezing een van de leidende figuren was achter het Platform van Hypotheek Slachtoffers. Dit weerhield Gala Pin er niet van om haar volgers op de sociale media (gemeentelijke) informatie door te spelen (in de trant van: 'morgen (om zo laat) zijn er vijf uitzettingen voorzien (op die plaatsen') vergezeld van oproepen om er actie tegen te ondernemen. Natuurlijk wordt het raadslid door de conservatieve oppositie verweten haar politiek mandaat te misbruiken en aan te sporen tot onwettige praktijken. Maar ook het Barcelonese stadsbestuur in het algemeen is zich bewust van haar wettelijke beperkingen inzake de verdediging van de door commerciële belangen belaagde burgers. Dat is ook de reden waarom zij sociale bewegingen als noodzakelijke bondgenoten behandelt en hen zo veel mogelijk ruimte verleent om met hun grieven op straat te komen. Zo had er begin juni 2017 een demonstratie plaats van enkele duizenden buurtbewoners, georganiseerd door de koepelorganisatie Barcelona No Esta en Venda, die halt hielden bij de huizenblokken die bedreigd worden door speculanten en die eindigde met de kraak van tien leegstaande appartementen¹⁷.

Om de instellingen van binnenuit te dynamiseren heeft men in Madrid een netwerk van 'vocales vecinos' (VoVes) uitgebouwd bestaande uit wijkactivisten die tot taak hebben om enerzijds veel gehoorde klachten en kritieken uit hun omgeving maar anderzijds ook de ronde doende constructieve voorstellen te melden aan de districtsraad. Deze VoVes, woordvoerders van de wijken, situeren zich dus ergens halverwege de instelling en de straat. Ahora Madrid beschouwt hen als burgerspreekbuizen ten dienste van de sociale bewegingen. Zij organiseerde open verkiezingen om de haar toekomstige 168 VoVes aan te duiden, terwijl er nog eens 300 aangeduid werden door de andere partijen die vertegenwoordigd zijn in de gemeenteraad.

Overtuigde municipalisten gaan ervan uit dat de lokale gemeentelijke of stedelijke schaal de uitgelezen voedingsbodem biedt voor een nieuw soort actief burgerschap. En dat de creatie van dat actieve burgerschap hun hoofdbekommernis moet zijn. Zij verzetten zich tegen de opvatting van sympathiserende binnen- en buitenlandse groepen die de 'verovering' van de lokale macht slechts beschouwen als een strategische stapsteen op de weg naar een regionale of nationale machtswisseling met het oog op de noodzakelijk geachte 'globale verandering'¹⁸. Tegenover deze 'instrumentele' opvatting van lokale politiek wordt de noodzaak gesteld van een openbreken van de vastgevoerde politieke instellingen en het creëren van nieuwe verhoudingen met de sociale bewegingen en ook met gewone ongeorganiseerde burgers. 'Opschalen' in de zin van macht verwerven op hogere bestuursniveaus gaat zo goed als zeker gepaard met meer hiërarchie, mannen die het hoge woord voeren en het toenemend belang van theoretische vooronderstellingen die lak hebben aan de 'wijsheid van de massa'. Tegenover dat verticale 'opschalen' gelooft men eerder in het horizontale 'uitschalen', het uitbouwen van netwerken van ervaringsuitwisseling en politieke samenwerking (bv. om de Europese instellingen te beïnvloeden) met gelijkaardige municipalistische initiatieven

in binnen – en buitenland¹⁹. Zo wordt er in opvolging van de globale samenkomst van de Fearless Cities /‘Ciudades sin Miedo’ (Steden zonder Angst) die in juni 2017 plaatsvond in Barcelona een nieuwe gepland in het voorjaar van 2019. In 2017 kwamen er een 700-tal mensen samen met vertegenwoordigers van uiteenlopende bewegingen zoals Massa Critica (Napels), Ciudad Futura (Rosario in Argentinië), Beirut Madinati (Libanon), Zagreb Je Nas (Kroatië) en Cooperation Jackson (Mississippi, V.S.). De nieuwe samenkomst staat in het teken van de in de loop van het komende jaar plaatsvindende Spaanse lokale verkiezingen die door voor – én tegenstanders gezien worden als dé lakmoestest voor de impact en de levensvatbaarheid van het municipalistische perspectief.

Het participatieve budget en de strijd voor de ‘commons’

Het participatieve budget (PB) of de burgerbegroting (BB) en de strijd voor gemeentelijke *commons* kunnen beschouwd als varianten van burgerparticipatie op het vlak van de gemeentelijke begroting en openbare dienstverlening. Zij kunnen ondergebracht worden onder Murray Bookchins derde pijler van het libertaire municipalisme: het onder gemeentelijk beheer (vanuit diens perspectief: van de lokale volksassemblees en hun confederale raden) brengen van sectoren en diensten die cruciaal zijn voor het welbevinden van de burgers.

Uit een grootschalig Braziliaans onderzoek (2014) naar de sociale en economische gevolgen van dit burgerbegroten is gebleken dat ‘het sterk is geassocieerd met een groei van de uitgaven aan de gezondheidszorg, het aantal buurtgenootschappen en een afname van de kindersterfte.

BB is een vorm van directe democratie waarbij betrokken burgers zelf beslissen over de besteding van een min of meer groot deel van het gemeentelijke budget. In wijk – of district gebonden bijeenkomsten worden voorstellen van projecten voor openbare uitgaven besproken en de prioriteiten vastgelegd. De BB werd ongeveer dertig jaar geleden voor het eerst uitprobeerd in de Braziliaanse stad Porto Alegre²⁰. Uit een grootschalig Braziliaans onderzoek (2014) naar de sociale en economische gevolgen van dit burgerbegroten is gebleken dat ‘het sterk is geassocieerd met een groei van de uitgaven aan de gezond-

heidszorg, het aantal buurtgenootschappen en een afname van de kindersterfte. Deze verbinding wordt nog veel sterker als het burgerbegroten langer wordt volgehouden²¹.

Sindsdien heeft het – in allerlei varianten – wereldwijd voet aan de grond gekregen in meer dan 1500 steden. Steeds gaat het om de deelname van niet-verkozen burgers aan het ontwerp en de besteding van de gemeentelijke begroting waarbij aan vijf voorwaarden voldaan dient te worden: het financiële aspect moet besproken worden; de deliberatie moet gebeuren op gemeentelijke/stedelijke schaal of tenminste op districts-niveau waar een gekozen bestuur bestaat; het moet gaan om een permanente praktijk (éénmalige samenkomsten of referenda over financiële kwesties volstaan niet); er moet sprake zijn van openbare deliberaties binnen het kader van welbepaalde samenkomsten of fora; enige verantwoording over de resultaten is vereist. Maar niettegenstaande deze criteria kan het BB toch nog heel verschillende (soms ook verwaterde) vormen aannemen waarbij bijvoorbeeld ook georganiseerde belangengroepen een stem in

het kapittel hebben of waarbij de voorstellen van de burgers enkel een consultatieve functie hebben²².

'Fearless' Madrid ging vanaf 2017 met een experiment van BB van start. De jaarlijkse begroting van Madrid bedraagt meer dan vier miljard euro met daarin een investeringsluik van 600 miljoen. Tien procent van dit laatste bedrag — 60 miljoen dus — is beschikbaar gesteld om door de Madrileense burgers zelf besteed te worden. Oorspronkelijk was een hoger bedrag in het vooruitzicht gesteld maar om de broodnodige gedoogsteun van de socialisten te verwerven werd het ingekrompen.

Ook in het Parijs van de progressieve burgemeester Anne Hidalgo (PS) kunnen burgers sinds 2014 rechtstreeks tussenkomen in de begrotingskeuzes van de stedelijke overheid²³. In een basistekst verdedigde zij de opvatting dat de 'collectieve intelligentie' en de 'burgerparticipatie' krachtige middelen zijn om een democratisch beleid vorm te geven. In 2016 werd er 100 miljoen euro uitgetrokken voor de burgerbegroting wat neerkomt op 5 procent van het totale budget. Dat zou tegen 2020 opgetrokken moeten worden tot 500 miljoen euro. Uiteraard verliep de overgang van de mooie theorie naar haar toepassing niet van een leien dakje. Zo werden er door burgers voorstellen ingediend voor de hoogdringende renovatie van verouderde schoolgebouwen. Onderwijsvakbonden en ouderaden beschouwden deze noodzakelijke renovaties echter als verplichtingen van het stadsbestuur die daarom niet thuishoren in het pakket van de BB.

Hermunicipalising leads to better, gooder, more democratic and locally anchored service delivery.

Ook talrijke voorstellen tot de betere toegankelijkheid en het multifunctioneel gebruik van metrostations waren niet aan de orde omdat het metronet wordt uitgebaat door het autonome vervoerbedrijf RATP en niet door de stad Parijs.

Teneinde dit soort misverstanden te voorkomen en een kader voor gepaste projecten te omschrijven ging het stadsbestuur ertoe over drie criteria vast te leggen: projecten moeten betrekking hebben op het 'algemeen belang' en geen commercieel karakter vertonen; ze moeten ook onder de gemeentelijke bevoegdheid vallen; ze moeten betrekking hebben op het 'investeringsbudget' (bijvoorbeeld de stadsinrichting en de openbare ruimten) en niet op het 'functioneringsbudget' (bijvoorbeeld de oprichting van een kindercrèche met bijbehorende aanwerving van personeel, permanent onderhoud, enzovoort).

Natuurlijk zou men de huidige lokale beleidsvoerders kunnen verwijten dat ze door toedoen van de crisis en de daarmee samenhangende besparingsdruk, die uitging van de nationale en Europese overheden, zélf meer en meer zijn overgegaan tot de privatisering van allerlei openbare voorzieningen (drinkwatervoorziening, begrafenisdienst, afvalverwerking, bejaardenzorg, ziekenzorg, kinderopvang, enzovoort) met het oog op betere, goedkopere en efficiëntere dienstverlening. Achteraf blijkt dan dat die doelstellingen niet worden gehaald: de prijzen worden immers verlaagd door personeel te ontslaan of door de arbeidsvoorwaarden te verslechteren of door de infrastructuur te verwaarlozen. Wat de dienstverlening zeker niet ten goede komt. Bovendien verwachten de aandeelhouders van de private firma's hun jaarlijkse winstuitkeringen. Wat de prijzen weer de hoogte in jaagt. Het gevolg is dat veel gemeenten onder druk van burgerbewegingen hun contracten met de private sector opzeggen. De strijd voor

de deprivatisering en de herunicipalisering van de ‘commons’ is volop losgebarsten. De Japanse onderzoekster Satoko Kishimoto beschrijft 835 van zulke ‘her-gemeentelijkingen’ — het herstel van gemeentelijk beheer na eerdere privatisering — en zij komt tot het besluit: herunicipalisering leidt tot betere, goedkopere, meer democratische en lokaal verankerde dienstverlening²⁴.

Een paar jaar geleden hoorde ik het volgende verhaal uit de mond van Theo Karyotis, sociaal onderzoeker en activist in Griekenlands tweede stad Thessaloniki. Daar had hij zijn schouders gezet onder een ‘strijd voor de commons’ dat de eigenaardige naam droeg van ‘K136’. Als onderdeel van de door Europa aan Griekenland opgelegde austerity-politiek werd beslist dat het stedelijke waterbedrijf (dat niet eens verlieslatend was) op de markt verkocht moest worden. Het ons welbekende Franse bedrijf Suez zou

Het municipalisme wil daar een politiek luik aan toevoegen door van de ‘vrijgemaakte gemeente’ en het ‘gemeentelijke confederalisme’ de hefboom te maken van een sociale en ecologische transitie.

een kandidaat-koper zijn. Om zo’n buitenlandse overname, enkel gericht op kortetermijnwinst, te verhinderen kwam het burgerinitiatief K136 van de grond. Inspiratie deed men daarvoor op bij weer een andere Latijns-Amerikaanse voorganger: het Coordinadora del Agua in het Boliviaanse Cochabamba. In juni 2014 organiseerde het initiatief in samenspraak met het stadsbestuur, gelijktijdig met de Europese verkiezingen, een referendum waarin de bevolking zich op 180 plaat-

sen in de stad kon uitspreken voor of tegen de privatisering van het water en van het rioolsysteem. Meer dan 200.000 mensen namen deel aan het referendum en spraken zich met een ‘communistische score’ (98 procent) uit tegen de privatisering. Ook werd het voorstel gelanceerd van een ‘socialisering’ van het waterbedrijf: als iedere inwoner van Thessaloniki bereid zou zijn een aandeel van €136 (aha, vandaar dat cijfer) te kopen dan zou dit genoeg opbrengen om een serieus tegenbod te doen op de biedingen van de buitenlandse investeerders. In een onderhoud met de Vlaamse journaliste Tine Hens besloot Theo zijn verhaal aldus:

*‘Wat ik wil zeggen: K136 is een mooi voorbeeld van wisselwerking tussen overheid en burgers. Het initiatief komt van onderuit, de politiek pikt het op zonder het naar zich toe te trekken. Dat is wat ik noem: collectieve politiek. Lokaal is dat mogelijk, ik weet niet of dat nationaal ook kan’.*²⁵

Enkele bedenkingen ter afsluiting

De Italiaanse marxist Antonio Gramsci heeft ooit geschreven dat een beschavingscrisis gekenmerkt wordt door het feit dat de oude politiek is afgestorven zonder dat een nieuwe geboren kan worden waardoor morbide vormen van politiek de kop gaan opsteken. De recente vloedgolf van rechts autoritaire en semi-fascistische opstoten en electorale successen lijken die stelling te bevestigen. Het municipalisme kan beschouwd worden als een mogelijk progressief antwoord op een dergelijk sober toekomstperspectief.

In een van boven uit geglobaliseerde wereld gaan investeerders op zoek naar plekken met de laagste loonkosten en de soepelste milieuwetgeving wat leidt tot een

wereldwijde ‘race to the bottom’ resulterend in een onhoudbare sociale en ecologische regressie. Omdat de nationale staten hun greep op de maatschappelijke stuurknuppel kwijt zijn gespeeld, blijven grote groepen mensen ontheemd en hulpeloos achter. Tegelijkertijd ontstaan er echter overal bewegingen die ‘klein verzet’ plegen of ‘kleine revoluties’ ontketenen in de barsten van het systeem. Dat kan gaan van individuele gedragsverandering (bijvoorbeeld verantwoorde consumptie) tot burgerinitiatieven gebaseerd op de principes van collectieve autonomie en solidariteit (bijvoorbeeld deeleconomie, een repair café of sociale kruidenier). Het municipalisme wil daar een politiek luik aan toevoegen door van de ‘vrijgemaakte gemeente’ en het ‘gemeentelijke confederalisme’ de hefboom te maken van een sociale en ecologische transitie. Murray Bookchin heeft in zijn oeuvre de noodzaak en de wenselijkheid van een dergelijke politieke paradigmaverandering proberen aan te tonen en dat vertaald in een – wat mij betreft – mobiliserend en inspirerend politiek project. Het kan onze emancipatorische verbeelding aanwakkeren en ons plaatselijk en concreet engagement in een bredere en coherente maatschappijvisie kaderen.

In deze laatste aflevering van de driedelige municipalismereeks heb ik de praktische realiseerbaarheid van het municipalistische perspectief in de verf willen zetten. De meeste initiatieven die ik de revue heb laten passeren werden nauwelijks geïnspireerd door Bookchin, in andere gevallen werden ze door hem heftig bekritiseerd of veronachtzaamd (bijvoorbeeld Paul Brousses ‘socialistisch municipalisme’ of het Braziliaanse ‘Participatieve Budget’). Bookchin wilde nu eenmaal praktijken ontwikkelen op basis van ideeën, terwijl ik eerder denk dat ideeën zich aan bestaande praktijken moeten inspireren om ze vervolgens te kunnen versterken en oriënteren. Momenteel is er wel sprake van een municipalistisch ‘perspectief’, maar zeker niet van een municipalistisch model. Er bestaat een grote variatie aan municipalistische experimenten, wat verklaard kan worden door de uiteenlopende geografische, economische, culturele, en politieke omgevingen waarin ze zijn ontstaan. Wat niet wil zeggen dat de onderlinge verschillen zo groot zijn dat er geen lessen zouden kunnen getrokken worden uit elkaars successen en mislukkingen. In dat opzicht zou de bovenvermelde ‘outsaling’ of uitschaling van de municipalistische stroming in de vorm van een ‘Municipalistische Internationale’ een belangrijke stap vooruit zijn met het oog zowel op de organisatorische uitbouw als op de ideologische uitklaring van deze politieke stroming.

De toekomst van het municipalisme biedt kansen op politieke vernieuwing maar daarvoor zullen een hoop obstakels geruimd moeten worden. En daar kan je, volgens Winston Churchill (tijdgenoot en politiek tegenstander van de daarnet geciteerde Gramsci), op twee verschillende manieren mee omgaan: ‘Een pessimist is iemand die in elke kans een probleem ziet; een optimist daarentegen ziet in elk probleem een nieuwe kans’.

Bio

Roger Jacobs is filosoof en leerkracht basiseducatie, publicist en medeauteur van o.m. *Het pomphuis van de 21ste eeuw* (2000) en *Terra incognita. Globalisering, ecologie en duurzame rechtvaardigheid* (2006).

Eindnoten

1. Zie o.m.: Kühl, U., *Der Munizipalsozialismus in Europa*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2001;
1. Peiren, L., *Cesar De Paepe: van utopie tot werkelijkheid*, IGM, Gent, 1990; Dandois, B., *Entre Marx et Bakounine: César De Paepe. Correspondance*, F. Maspéro, Paris, 1974 (met een goede biografische inleiding: 'Coup d'oeil sur la vie militante', p. 17-49); Droin, N., 'Aux origines du socialisme municipal: César De Paepe', *Revue Française d' Histoire des Idées politiques*, 2015/2, p. 167-198;
1. Enckell, M., 'La question des services publics devant l'Internationale', *Réfractations*, 15, p. 21-26 (vooral p. 23);
1. Puissant, J., 'La commune pour le socialisme' de Louis Bertrand', *TGSB*, 2000/2, p. 114-123;
1. Zie o.m. Stafford, D., *From anarchism to reformism. A study of the political activities of Paul Brousse 1870 — 1890*, Littlehampton Book Services, Worthing, 1971 en het daarop gebaseerde artikel van Lenaerts, J., 'Paul Brousse, een pionier van gemeentelijk zelfbestuur', *Socialisme21*;
1. Chamouard, A., *Le socialisme municipal de l' entre-deux-guerres aux années 1970. Une expérience locale vivante*, *Métropolitiques*, 26/02/2014;
1. Uitzonderingen waren de principiële militanten die de strijd voor de (gelijk)waardigheid van de arbeider belangrijker vonden dan die voor het materieel 'welbehagen'. Zie o.m. de recent uitgegeven memoires van de Nederlandse arbeiderszoon en libertaire socialist Albert de Jong (1891-1970), *Fragmenten uit mijn leven*, Kelderuitgeverij, Utrecht, 2018, p. 14;
1. Voor een kritiek op de rol van intellectuelen in de socialistische beweging, zie: Makhaiski, J.W., *Le socialisme des intellectuels* (teksten uit de periode 1898 — 1918, ingeleid door A. Skirda), Les Editions de Paris, Paris, 2001 en ook Rancière, J., *Le philosophe et ses pauvres*, Fayard, 1983;
1. De Witte, E., 'Tussen experiment en correctief. De Belgische gemeentelijke kieswetgeving in relatie tot het nationale kiesstelsel', in: SA, *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890 — 1970)*, Gemeentekrediet, Brussel, 1994, p. 16;
1. Zie het interessante boek van Mathieu Rivat, *Ces maires qui changent tout. Le génie créatif des communes*, Actes Sud / Domaine du possible, Arles, 2017. Aan de hand van interviews met burgemeesters, sociaal en ecologisch geëngageerde burgers en actieve medewerkers uit het verenigingsleven van zes progressief bestuurde Franse gemeenten / steden probeert hij een antwoord te vinden op vragen zoals: Hoe kunnen progressieve gemeentebesturen een bijdrage leveren tot wenselijke transformaties? Welke interacties zijn mogelijk met de civiele maatschappij? Ziet een gemeentebestuur autonome, progressieve projecten meestal niet als een potentieel gevaar dat afgezwakt, vertraagd en zo mogelijk ingekapseld moet worden? Hoe kunnen de acties op gemeentelijke schaal effectiever gemaakt worden met repercussies op 'hogere' schalen?
2. Daarvoor selecteerde Rivat twee kleine landelijke gemeenten: Puy-Saint-André (kort bij Briançon) en Trémargat (kort bij Saint-Brieuc); twee vroegere mijngemeenten: Ungersheim (Elzas) en Loos-en-Gohelle (Pas de Calais); de stad Grenoble en de metropool Parijs. Interessant vanuit ons perspectief is ook dat Rivat zich expliciet laat inspireren door het libertaire municipalisme van Murray Bookchin en diens anarchistische peetvaders Peter Kropotkin en Elisée Reclus zonder zich nochtans als hun gedweeë spreekbuis te beschouwen (nieuwe problemen vragen immers om nieuwe oplossingen die niet terug te vinden zijn bij historische klassiekers).
1. Zie ook: de wrange autobiografische roman van de jonge Franse auteur en socioloog Edouard Louis, *Weg met Eddy Bellegeule*, De Bezige Bij, Antwerpen, 2014;
1. Zie verder: Renard, H., 'Gebouwd op de ruïnes van de steenkoolindustrie: Het succes van een donkergroene burgemeester', *Knack*, 17 augustus 2016, p. 73-77; Gagnebet, P., *Résilience écologique. Loos-en-Gohelle, vie durable*, Ateliers Henry Dougier, Boulogne-Billancourt, 2015;
2. M. Rivat, o.c., p. 155;
1. L. Lamant, *Squatter le pouvoir. Les mairies rebelles d'Espagne*, Lux Editeur, Montréal, 2016; en het daarop gebaseerde artikel van J. Lenaerts, 'Rebelse steden in Spanje', *Socialisme21*;

1. Zie ook het programma van 'Barcelona en Comu': *'Why do we want to win back Barcelona? Principles and commitments to guide the way'* (Guanyembarcelona.cat);
2. Citaten uit Ludovic Lamant, p. 117 en 121;
1. Delclos, C., *'Cities against the wall'*, ROAR, Issue 6, Summer 2017, p. 60-71;
1. O.m. Vandecasteele, L., e.a., *'De inspirerende stadsrevolutie in Barcelona'*, Solidair, juli 2017, p. 10-17 (meer bepaald de laatste paragraaf, p. 17);
1. Roth, L., Russell, B., *'Translocal solidarity and the new municipalism'*, ROAR, Issue 8, Autumn 2018, p. 81-93;
1. Zie ook: Rummens, S., *'Democratie in Porto Alegre: het organiseren van de participatie'*, Oikos, 24, 2003/1, p. 31-45 en het themanummer van Athene: Webtijdschrift voor directe democratie, nr 4, december 2003, *'Het participatieve budget in Porto Alegre'* (www.athene.antenna.nl);
1. Bregman, R., *'In meer dan 1500 steden vindt nu een democratische revolutie plaats'*, De Correspondent, 07/03/2016;
1. Sintomer, Y., e.a., *'From Porto Alegre to Europe: Potentials and limitations of participatory budgeting'* (www.eukn.eu/fileadmin/Lib/files/EUKN/2013);
1. Joignot, F., *'La démocratie autrement 1/5: Le budget participatif'*, Le Monde, 14/07/2016;
1. Zie het MO-themanummer *'De lokale strijd tegen privatisering. Wat steden en gemeenten zelf doen, doen ze beter'*, Herfst 2018, p. 32-66; de twee studies *'Public water future: the global experience with remunicipalisation'* (2015) en *'Reclaiming public services: how cities and citizens are turning back privatisation'* (2017) van de hand van Satoko Kishimoto zijn integraal te downloaden van www.tni.org.
1. Hens, T., *Het kleine verzet*, EPO, Berchem, 2015, p. 287.